

Szegedi Tudományegyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola
Program neve: Modern Kor

**A szegedi boszorkányperek története és forrásai
(1726–1744)
(Tézisfüzet)**

Doktori (PhD) értekezés

Készítette:
Brandl Gergely

Témavezető:
Dr. Bagi Zoltán Péter

Szeged

2023

Bevezetés

A szegedi nagy boszorkányüldözés (1728–1729) a legkiterjedtebb, rövid idő alatt lefolytatott boszorkányok elleni büntetőeljárás-sorozat hazánkban. Kétségkívül kiemelkedő szerepet játszik a szakirodalmi hagyományban, mivel forrásadottsága, annak hozzáférhetősége és hírneve is igen korán felkeltette az érdeklődők figyelmét. A perek mérete (legalább. 25 személy elleni eljárás, 15 halálbüntetés, több száz eljárási résztvevő az eljárásokban), a peres iratokban olvasható démonológiai elemek (pl. külföldi jogforrások jól dokumentált használata, a diabolikus boszorkányhit megjelenése stb.) és a politikai kontextus (pl. a bécsi Magyar Udvari Kancellária vizsgálata, politikai harcok a városi frakciók között) nagymértékben eltérnek más korabeli ügyektől. Sajátos, hogy az esetnek széles nemzetközi recepciója alakult ki (pl. újságcikkek, úti beszámolók, tudományos értekezések). Bekerült fontos művekbe is, így megtalálható már a 19. századi összefoglalókban is (pl. Soldan: *Geschichte der Hexenprozesse aus den Quellen Dargestellt*). Annak ellenére, hogy a magyarországi boszorkánypererek viszonylag feldolgozottak más régiók üldözéséhez képest, mégis az esetek jogi és büntetőjogi háttere nem teljesen feltárt még a démonológiai vonatkozások tekintetében sem.

Dolgozatomban több különböző, mégis összetartozó célt tűztem ki. Ennek egy része a forráskörnyezetet átértelmező álláspontjából fakad, más része pedig új módszertani megközelítésekben. Egyrészt közre adom és bemutatom a szegedi boszorkányüldözések teljes időszakának bírósági forrásait, kritikai kiadásban, a teljességre törekedve. Mindezt úgy, hogy bemutatom azokat a módszertani lehetőségeket, amelyek értelmezésükhöz szükségesek. Mindamelllett áttekintem, hogy eddig milyen a szövegkiadási problémák merültek fel és miként lehet megoldani ezeket. Továbbá azt, hogy hogyan sikerült megszerezni a forrásokat, amelyben kritikus pont volt, hogy a bírósági és a bíróságon kívül született iratokat egységben kellett kezelni. Ennek mentén a történeti események értelmezéséhez nagyobb forrástani egységeket vonok be, amelyek eddig kimaradtak a történeti kutatásokból. A városi adminisztráció forrásait (tanácsülési jegyzőkönyvek, tisztújítási iratok, igazságszolgáltatási források, országgyűlési iratok) ötvözöm a híressé vált titkos levéltér boszorkányperes aktáival, a kancelláriai vizsgálat anyagaival, a nemzetközi híradások kortárs beszámolóival, hogy a lehető legsűrűbb a forráskörnyezetet hozzam létre. Ennek révén rendezem újra és egészítettem ki a korábban közreadott iratanyagot. Ennek révén a nagy üldözés eljárásait egy nagyobb időintervallumba tudom beleilleszteni (1726–1744), hogy ne csak a csúcspontot, hanem az események előzményeit és kihatásait is vizsgálni lehessen, amely jelentősen változtat a perek értelmezésén.

Az összegyűjtött források sűrűsége miatt a dolgozat célja nem lehetett más, mint egy mikrotörténeti igényű vizsgálat. Az elemzés során nemcsak az eseménytörténeti kérdésekre kívánok

választ adni, hanem igyekszem levonni a lehetséges társadalomtörténeti tanulságokat is. Igyekszem a lehetőségekhez mérten bemutatni az egyes szereplők motivációinak hátterét és hangsúlyozni a boszorkányperekben általánosan megjelenő struktúrákat. Kitekintésként nemcsak a hazai üldözésekre jellemző sajátosságokat használom, hanem igyekszem párhuzamokat keresni. Ebben a tekintetben nem a szegedi esetek összehasonlítása a cél más esetekkel, hanem a szegedi eseménysor jobb megértése.

Nem titkolt célom, hogy az eseményeket saját igazgatási és igazságszolgáltatási környezetükön keresztül szemléljem, hogy a különböző események saját jogi környezetükben váljanak megismerhetővé. A nagy üldözés boszorkánypereit különösen saját büntetőjogi környezetükben lehet megismerni. hogy megértsük, milyen módon illeszkedett a korabeli bíróság gyakorlatába. Ennek segítségével el tudjuk dönteni, hogy hogyan tértek el a más eljárásokban megszokott gyakorlatokhoz képest.

Célok és hipotézisek

A szegedi boszorkányperek Magyarország talán legismertebb eljárásai, közismertségüket aligha lehet túlbecsülni. Ez érvényes a tudományos irodalomra és a populáris kultúra színtereire is. Ennek köszönhetően ez a tudás igen hagyománytisztelő, tele van toposzokkal és sztereotípiákkal, amelyeket csak igen tudatos kritikai hozzáállással lehet feltárni. Egyúttal azonban figyelni kell arra is, hogy a túlzott kétkedés egy ennyire hihetetlen történet esetében, nehezítheti az események megismerését. Érdeemes figyelni arra, hogy már a korabeli helyzetben számos politikailag motivált – néhol propagandisztikus – narratíva versengett a személyes történetekkel szemben.

A szegedi boszorkányperek 20. század eleje óta épülő egyik legáltalánosabb tudományos sztereotípiája az volt, hogy a forrásfeltárást már korábban elvégezték, ezért nincs szükség levéltári kutatások folytatására. Ugyanakkor az új társadalomtudományi és antropológiai iskolák rámutattak arra, hogy a holisztikusa forrásértelmezés képes új – nem várt – eredményeket is hozni. Jelen dolgozat célja a régi sztereotípiák lebontása az új források segítségével. Ez alapján lehet megfogalmazni a dolgozat legfontosabb célkitűzéseit és hipotéziseit.

(1) A dolgozat elsődleges célja, hogy rendezze a szegedi boszorkányperek forrásait, különös tekintettel az 1726 és 1744 közötti időszakra. Ezzel együtt megpróbálja feltárni az iratképződés pontos mechanizmusait és az iratokat történeti eseményekhez kösse. Igyekszik a bírósági tárgyalás során létrejött különböző irattípusokat elkülöníteni és a különböző

szinten létrejövő iratok provenienciáját meghatározni. Ehhez kötötten meghatározni, hogy a hatósági szereplők milyen szándékkal és körülmények között hozták létre az adott iratot.

(2) A feltárt iratok alapján a szegedi boszorkányüldözés történetének intenzív szakaszát (1728. június 14. és 1728. július 23.) között mikrotörténeti alapossággal tárja fel a dolgozat.

(3) Ezt követően bemutatom, hogy a „*nagy per*” üldözésének irattípusai szerint miképp változott az írásban rögzített boszorkányfogalom, és ennek milyen érzékelhető hatásai voltak, beleértve az eljárási cselekményeket is.

(4) Az iratokra gyakorolt hatások feltárása kiterjed a használt jogforrásokra és jogi szakkönyvekre.

(5) A boszorkánypereket befolyásoló társadalmi alrendszerek, amelyek lehetővé tették a nagy per eszkalálódását, csak részben feltártak. Szükséges a város ezen válságos szektorait kijelölni.

(6) A tömeges per kialakulásának alapvető eleme a vádaskodás, amely a perek tömegjelenséggé válásához vezetett. A szegedi esetben ennek csak részben ismerjük a módját, tehát szükséges vádaskodások indokainak feltárása és a központi szerepet játszó személyek beazonosítása.

(7) A város történetében különleges korszakban játszódó boszorkányperekben különleges epizód a kancellária vizsgálata. Ennek kiváltó okát, eseményeinek történetét és hatását sem ismerjük pontosan, ezért ennek feltárása különösen fontos.

(8) A dolgozat megpróbálja értékelni a szegedi boszorkányperek hatásait mind a közvélekedés mind a sajtórepció illetve a büntetőjogi kisugárzás tekintetében.

(9) A jelen dolgozat nem törekszik arra, hogy a boszorkányság multidiszciplináris társadalomtudományi elméleteit tovább alakítsa. Azoknak inkább validitását és alkalmazhatóságát kívánja megvizsgálni, és azokat kijelölni, amelyek a leginkább adaptálhatóak a szegedi perek körülményeihez.

(10) A hazai és nemzetközi üldözéstörténet és boszorkányság valamint a szűken vett szegedi események összehasonlíthatóságával kapcsolatban szükséges megkötéseket tenni. A dolgozat témája a szegedi perekre korlátozódik azon belül is az 1728-1729-es eseményekre fókuszál. Ezért csak ezek megértéséhez szükséges módon, kitekintő jelleggel használok fel párhuzamokat más időszak vagy területek üldözésének történetéből.

A dolgozat szerkezete

A dolgozat egy elméleti részből (1-5. fejezet) és egy mikrotörténeti gyakorlati részből (6-10. fejezet) tevődik össze. Az első rész a kontextust bevezető fejezetet követően három tematikus egységre oszlik: a forráskiadás történetére és elméletére, magyar és nemzetközi historiográfiára, illetve a

kutatásmódszertani és fogalmi kérdésekre. A második rész egy hozzávetőlegesen kronologikus felosztást követ: így felosztható a bírósági előzményeknek, az intenzív üldözés időszakának, az üldözés következményeinek és kihatásainak tárgyalására.

(1) A második fejezetben egy esettanulmányon keresztül mutatom be a nagy szegedi boszorkányüldözés legfontosabb ismérveit. Horváth Mátyásné esete ügyes egy unikális mikrotörténeti eseményszálként végig kíséri a nagy üldözés történetét egészen a kialakító társadalmi tényezőktől (árvíz, tűzvész, betelepülés.) a szkeptikus kancelláriai vizsgálat legvégéig. Esete lehetőséget ad rá, hogy bemutassam a történeti kontextus (politikai, társadalmi, gazdasági) és a jogi környezet legfontosabb elemeit. Egyúttal felvázolja egy olyan narratív keretet, amely szükséges alapinformációkat tartalmazza.

(3) A harmadik fejezet bemutatja a szegedi boszorkányperek központi forrásanyagának kialakulását és kiadásának történetét (titkos levéltár, boszorkányperek gyűjteménye). Rávilágít arra, hogy milyen módon jön létre ez a mesterséges és zárt iratanyag, valamint kiadásának hagyománya milyen ellentmondásokat rejt. Ennek révén a dolgozat ezen része arra törekszik, hogy szinte filológiai részletességgel válassza szét a korai kiadások szerzőinek (Bessenyei, Jósika, Ipolyi, Palugyai, Reizner stb.) lehetséges hozzáféréseit az iratanyaghoz, beazonosítva a közölt forrásokat és értékelve a forrásközlések módszertani problémáit. Végül bemutatja jelen kutatás forrástani törekvéseit, amelyek között a legfontosabb a büntetőjogi forráskörnyezet rekonstrukciója és a bírósági anyag adatbázisszerű értelmezése. Külön elemzem a szegedi per iratanyagának forrásértékét nemzetközi összehasonlításban.

(4) A negyedik fejezet azt a komplex irodalmi hagyományt dolgozza fel, amely a magyar üldözések történetének egyik leghíresebb eljárás-sorozatává tette a szegedi perket. A hazai és nemzetközi szakirodalom ismertetése közben nemcsak a historiográfiai korszakok viszonyára utalok, hanem a legutóbbi időszak kutatásai közül kiemelem a legfontosabb hazai eredményeket is. A hazai boszorkányper-kutatás ugyanis az elmúlt időszakban olyan változásokat hozott, amely összehasonlíthatóvá tette a nagy üldözés időszakát más eljárásokkal. A fejezet végén a nem boszorkánysággal foglalkozó irodalmat is részletesen elemzem, hogy rámutassak a perek lokális forrásokban betöltött meghatározó szerepére.

(5) Az ötödik fejezetben a legfontosabb fogalmakat és módszertani megközelítési lehetőségeket veszem számba. A boszorkányság és a boszorkányper irodalma egy rendkívül komplex fogalmi rendszert alakított ki. Az 1970-es évek úgynevezett antropológiai fordulata óta különösen multidiszciplináris területnek számít, így mindenképpen tudatosan kell kijelölni azt a célt, amely felé az adott kutatás halad. Éppen ezért érintem a boszorkányság társadalmi funkcióit értékelő legfontosabb irodalmakat, majd külön foglalkozom azokkal az irányzatokkal, amelyek a

közelebb visznek sajátos értelmezésemhez. Különösen fontos itt három módszertani iskolát megemlíteni a mikrotörténetet, a történeti antropológiát és az angolszász bűnözéstörténetet (*history of crime*), amelyek segíthetnek abban, hogy a szegedi boszorkányperek büntetőjogi értelmezését és a társadalomtörténeti szemléletmódot ötvözni lehessen.

(6) A hatodik fejezet a szegedi boszorkányperek jogi és bírósági előzményeit, valamint a korai szakaszát mutatja be. Az újonnan bevont bírósági iratanyagok meglehetősen más kontextusban ábrázolják a bíróság korai időszakát. A boszorkányperek legkorábbi időszakát, – a források hiányossága miatt – a városi igazságszolgáltatás első időszakának (1714-1728) jellemzésekként lehet megfogni. Ezért az eseményeket tárgyaló első fejezetben a szegedi boszorkányüldözés megjelenésével foglalkozom. A bíróság gyakorlatában elhelyezem az eddig ismeretlen eljárásokat. A fejezet érdekes lezárása a Kőkénynéként elhíresült bábaasszony esetének korai kontextualizációja, amelynek révén alkalmazni lehet, a bábaságra és rontáselbeszélésekre vonatkozó elméleteket.

(7) A hetedik – egyben kulcsfontosságú – fejezetben ismertetem a „*nagy per*” történetét 1728. június és 1728. július 23 között. Az újonnan bevont városi és kancelláriai források révén sokkal pontosabb képet kaphatunk az iratok keletkezési mechanizmusairól és így az eljárások feltételezett történéseiről is. Emiatt a különböző típusú az előkészítő eljárás és a bírósági szakasz alatt keletkezett dokumentumokat (tanúvallomások, önvallomások, szemlejegyzőkönyvek) és az azok mögött álló eseményeket az eddigénél pontosabban lehet datálni. Esetleg rekonstruálni eljáráson kívül történő létrejöttüket. A források keletkezése kapcsán részletesen bemutatom a bírósági gyakorlat, amely jelentősen befolyásolja az iratok tartalmát. Itt szerepelnek a feltárt visszasságok és azok filológiai szintű bizonyítása, beazonosítva a politikai szereplőket. Az iratok alapján utalni lehet a politikai szándékaira és azok érvényesülésére is. Így például részletesen elemzem Podhradszky György főbíró „*iratszerkesztő tevékenységét*”, illetve Miller János kapitány és helyettes bíró szerepét az eljárásokban. A perben résztvevő további személyek (vádoltak, tanúk, hatósági személyek, bírák) szerepének bemutatásával pedig közelebb kerülhetünk a társadalmi és politikai indokok és háttér feltárásához. Az eljárások történetének rekonstrukciója kiterjed a megőrzött iratok sorrendiségének és az eredeti iratképződés sorrendjének a meghatározására. Erre alapozva rekonstruálom a vádaskodások hozzávetőleges sorrendjét, és utalok annak okaira. Az új forrásokon keresztül itt mutatom be a nagy üldözés talán leghíresebb ambivalens viszonyának alakulását Kőkényné bábaasszony és Rósa Dániel között.

(8) A nyolcadik fejezet a tömeges kivégzések utáni időszakot vizsgálja középpontba a kancelláriai vizsgálatát állítva (1728. augusztus 27. és 1729. március 9. között). A városi boszorkányság történetének harmadik szakaszaként megjelölt kancelláriai vizsgálat egy önmagában

is szokatlan fejlemény a boszorkányperek esetében. A kancelláriai vizsgálat eseményeinek új megközelítését Podhradszky György főbírónak a városi vezetőséggel folytatott levelezésének feltárásával egy harmadik, szakértői perspektívával lehetett kiegészíteni és pontosabban megismerni az időszak eseményeit. Itt kap helyet a kancelláriának a város által felterjesztett „*idealizált*” peranyagának a vizsgálata, amely során a tanács próbálta az eljárás iratanyagát tisztázni, követve a kancellária feltételezett akaratát. Egyúttal általánosságban is betekintést nyerünk a különböző kancelláriai felterjesztések szövegszerű kialakulásába, és az országgyűlés és az országos híresztelések kapcsolatába, valamint a központi várospolitikai működésébe.

(9) Az ezt követő recepciótörténeti fejezet a „*nagy per*” büntetőjogi kisugárzásait elemzi. Egyrészt a városon belül tovább folytatódó boszorkányperek megváltozott jellemzőit mutatja be 1744-ig. Másrészt azt, hogy a szegedi események milyen hatással vannak más bíróságok gyakorlatára. Ezen belül arra is kitérek, hogy a „*jogi szakmunkál*” végző tisztségviselők a szegedi üldözésben megszerzett tudásukat és gyakorlati tapasztalataikat későbbi igazságszolgáltatási munkájuk során miként használják fel más törvényhatóságokban.

(10) A tizedik fejezet részletesen elemzi a szóbeli hagyományt, a kortárs irodalmi és sajtó recepciót illetve érinti a korai tudományos feltárásokat is. Részletesen vizsgálja azok forrásait, különös tekintettel a nemzetközi sajtóvisszhangban és a tudományos, valamint utazási irodalomban megjelenő vélekedéseket, egészen a kései recepciókig.

(11) A záró fejezet sorra veszi azokat a magyarázatokat, amelyek mind hozzájárulnak a szegedi boszorkányperek eszkalálódásához. Ezen kívül az eseménytörténet pontos felvázolásából fakadó társadalomtörténeti, bűnözéstörténeti, politikatörténeti stb. szükséges tanulságokat fogalmaz meg.

Igazságosság és jogszerűség

A szegedi boszorkányperek csakúgy, mint a magyar történelem leghíresebb büntetőperei alkalmasak arra, hogy rajtuk keresztül megismerhessünk olyan társadalmi jelenségeket, amik igen jól leírják azt a korszakot, amelyben ezek a típusú események játszódtak. A tisztaeszlári vérvád vagy a honti emberevők pere esetében olyan dolgokat tudhatunk meg a társadalomról, amelyeket nem ismerhetnénk meg.¹ A társadalom interperszonális kapcsolatait igencsak befolyásoló szociológiai és antropológiai negatív előjelű alapjelenségek (idegengyűlölet, bűnbakképződés, hatalmi kiszolgáltatottság) egy túlterhelt viszonyban jelentős eltéréssel működnek. Emellett a büntetőjogi

¹ A tisztaeszlári antiszemita kötődésű büntetőüggyel kapcsolatban ld. KÖVÉR (2011: passim). Honti cigányellenes büntetőüggyel kapcsolatban. ld. HAJDÚ (1985: 121–128), TÓTH G. (2020: 433–438).

jog esetekben a társadalmi csoportok olyan rétegei jeleníthetők meg, amelyeknek hangját nagyon kevés esetben lehet hallani a történeti forrásokban.

Ugyanakkor szükséges megismerni azt, hogy a szegedi eljárások mennyire felelnek meg saját történeti kontextusuk elvárásainak. A „*nagy szegedi boszorkányper*”, akárcsak a többi tömeges boszorkányüldözés, igen komoly ellentmondásokat vetített előre már saját korában is, kutatásom ezt igazolni látszik. A feltárt közigazgatási és bírósági források, valamint az azokat kiegészítő mikrotörténeti társadalmi környezetre vonatkozó források alátámasztották azt az előfeltevésemet, hogy a boszorkányság bűncselekménye nem szükségesen feltételezne társadalmi igazságtalanságokat, mivel az társadalmilag széles körben elfogadott volt. Ugyanakkor az ilyen típusú tömeges perek viszont tartalmaznak vitatható elemeket. Bár azzal kapcsolatban anakronisztikus lenne kijelentéseket tenni a mai társadalmi tudásunk alapján, hogy a „*nagy szegedi boszorkányperben*” megvádolt személyek igazságtalan vagy igazságos eljárásban részesültek, de kutatásom éppen a korabeli értékítéletben megjelenő ellentmondásokban tudott kimutatni.

Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy a szegedi boszorkányperek és különösképpen a nagy üldözés eseményei esetében szabályos, jogszerű eljárásról beszélhetünk-e? Erre a kérdésre többféleképpen lehet válaszolni. Amennyiben eltekintünk a mai modern igazságossági standardjainktól – amelyek alkalmazása nyilvánvalóan anakronisztikus lenne – akkor a korabeli helyzetben két perspektívát érdemes megvizsgálni. Egyrészt a korabeli jogrendszer szempontjából szabályosnak nevezhető-e az eljárás. Másrészt a korabeli közvélekedés szerint hogyan vonható mérleg az eljárások megítélésével kapcsolatban.

A korabeli jogrendszerrel való összehasonlítás előtt mindenképpen szükséges leszögezni, hogy a kodifikált büntetőjoggal nem rendelkező országokban a szokásjogtól való eltérés jelentheti a szabályossággal kapcsolatos megállapítások alapját. Elemezve a nagy üldözés dokumentumainak és eseményeinek történetét számos ponton tapasztaltam aggasztó körülményeket. A város a perek kezdetén már a tanúvallomási jegyzőkönyveknél megsértette az összeférhetlenséggel szemben támasztott korabeli elvárásokat, ugyanis az eljáró bírók is tettek tanúvallomásokat. Ezt követően a tortúra alkalmazását valószínűleg olyan személyekre is kiterjesztették, akik esetében nem rendelték el közbenszóló ítélettel, illetve a döntés a tortúra elvégzését követően született. A kínvallatás minősége és mértéke szembe ment a korabeli elvárásokkal, és olyan személyek esetében is alkalmazták, akik esetében nem volt szokás (pl. terhes nők). Olyan bizonyítási eszközt (vízpróba) alkalmazott a szegedi bűnfenyítő törvényszék, amely a korabeli jogfelfogás szerint is a szürke – megkérdőjelezhető, szürke zónába tartozott. A bíróság az iratokat a kancelláriai vizsgálat során a felterjesztés előtt bizonyíthatóan megmásította, eljárásjogi és büntetőjogi szempontból releváns szövegrészleteket módosított. Elmondható tehát a néhány példa alapján is, hogy a város az eljárás

idején igen komoly, sőt súlyos szabálytalanságokat követett el. Nem is beszélve arról, hogy a helyi büntetőbíráskodási gyakorlatában szokatlan, oda nem illő eljárási cselekményeket hajtott végre, amely valóban megbotránkoztatta a város lakóit, és elütött attól a jogi környezettől, amelyben a város eddig létezett. Ugyanakkor a kancelláriai vizsgálat időszakában a megmásított felterjesztett eljárási iratok „*bitelesítést nyertek*”, ugyanis a legfőbb bírót – az uralkodót – képviselő kancellária engedélyezte az eljárások folytatását. A kancellária nem kívánta azt, hogy a város teljes mértékig határolódjon el korábbi cselekményeitől, a személyi felelősségre vonás fel sem merült. Ez még akkor is így van, ha a korabeli gyakorlatnak megfelelően – modern kifejezéssel élve – korrupcióval érte el a város azt, hogy ellene az eljárás kedvező módon véget érjen. Tehát a kancelláriai vizsgálatot lezáró döntés tulajdonképpen a korabeli jogi normák szerint legalizálta a város korábban megkérdőjelezett eljárását. Mindezek alapján azt állítom, hogy a rendkívül sok szabálytalanság ellenére, a korabeli jogrend hiányosságai miatt legálissá vált a szegedi boszorkányüldözés. A korrupció, a politikai visszaélés, a csalárdság, a kegyetlenség, a hazugság megkérdőjelezhetetlenül a része volt ennek az eljárásnak és természetesen a korabeli jogszolgáltatásnak is.

A jogszerűséggel szemben közelebb kerülhetünk egy relatív igazsághoz, ha a korabeli közvélekedést elemezzük. A 18. századi szemtanúk, szegedi lakosok vagy az iratokban megjelenő „*fecsegők*” konzisztens véleményt fogalmaztak meg a szegedi eseményekről. A megszólalók folyton-folyvást szemrehányásokkal illették az eljárásokat lefolytató tanács egyes tagjait. Ez a kritika szinte mindig ugyanazon események és jellegzetességek köré csoportosul: a magas rangú polgárok kivégzése, a szabálytalan és vitatható bizonyítási eljárások alkalmazása (vízpróba, mérlegelés), az elevenen máglyán való elégetés szörnyűsége, a vallomásokban felmerülő ördöghit hétköznapi néphittől való radikális eltérése, illetve félelem a vádaskodástól a túlvilági lényektől és a kiszámíthatatlanságtól. Ebből a szempontból kijelenthető, hogy a korabeli közvélekedés szabálytalan, jogszerűtlen és igazságtalan eljárásnak tartotta a „*nagy per*” eseményeit.

Ezzel kontrasztban meg kell említeni, hogy ez az igazságossági dilemma fel sem merül az 1728 előtti és 1729 utáni perek esetében. Bár a mai korból visszatekintve a száműzés igen kegyetlen büntetés lehet, de más bűncselekmények súlyosabb büntetései miatt azt lehet mondani, hogy a szegedi perek második szakasza kiegyensúlyozottabb volt az országos átlagnál is.

Társadalmi válságtünetek – magyarázatok

A „*nagy szegedi boszorkányper*” mögötti társadalmi konfliktusokat nehéz egy jelenséggel megmagyarázni. Az ismertetett irodalom alapján, több általánosabb, a boszorkányságra és annak üldözésére jellemző általános jelenségeket lehet azonosítani. Ezek között elsőként a közösség

konfliktusairól és a közösségek válságáról kell megemlékezni. Ahogy az már a korábbi szerzőknek is feltűnt, a „*nagy per*” elítéltejei szinte kivétel nélkül a városon kívülről érkeztek.² A többi boszorkányper esetében arányaiban ez pont fordítva van. Ez a jelenség jól illeszkedik abba a sémába, amelyben a boszorkányvád egy a közösségen belüli igazán közeli szociális viszonyból kilépve a közösségen belüli nagyobb csoportok vagy egyenesen a közösségen kívüli csoportok elleni védekezési mechanizmusként értelmezhető.³ Ugyanakkor ez nem jelentheti azt, hogy a családon belüli konfliktusok nem játszottak volna szerepet, ahogy ezt Rósa és mostohafia vagy veje esetében látható. Ehhez kapcsolhatóak szintén a hagyományos közösségek válságának elméletei. Mivel a hagyományos faluközösségben a szorosabb szociális kapcsolatok révén az emberek egymásrautaltsága természetes volt, ezért közösségen belüli segítség is az volt. De a szegedi boszorkányperekben, hasonlóan más hazai és külföldi eljárásokhoz, gyakorta jelenik meg a rontáselbeszélésekben a segítség vagy a szívesség visszautasítása. Ez a hagyományos közösségi kötődésnek a válságát jeleníthetné meg. Ennek a tovább gondolása az a feltételezés, hogy ebben a folyamatban nagyobb szerepet kaphattak az urbanizációs problémák.⁴ Hasonló módon a közösség válságához tartozik egy ritkábban említett, de fontos jelenség: a természeti csapások és a természeti viszonyok, illetve az élelem termények elleni gyakori rontás. Ezek a vádakban is megjelenő termékenység ellen elkövetett cselekmények (eladják az esőt, vizet bolháért légyért adják el a török boszorkányoknak). Ennek a jelenségnek az egyik lehetséges magyarázata az az általános jelenség, amelyet Wolfgang Behringer az éhséggel, a természeti katasztrófáktól való félelemmel, és a természeti katasztrófák miatt keletkező különböző társadalmi konfliktusokkal magyaráz. Behringer bajor példákon keresztül alaposan bizonyította az összefüggéseket a természeti csapások és a boszorkányvadás, sőt a vádaskodásban megjelenő természetkárosító rontáselbeszélések között.⁵

A közösség konfliktusaihoz hasonlóan a társadalmi alrendszer kritikusan állapota is hozzájárult a boszorkányper elharapódzásához. Erre a legekleatásabb példa mindenképpen a közgyógyítás lokális válsága. A hivatásos egészségügyi környezet hiányosságai (orvosok hiánya, kórház hiánya, patika hiánya, felcserek alacsony száma) hozzájárultak a közösségi problémákhoz.⁶ A népi gyógyászat specialistái ugyanakkor nem tudták megfelelően ellátni praxisukat, illetve ki voltak szolgáltatva ügyfeleiknek is. Kökényné esete éppen ezt az ambivalenciát mutatta be. A

² A vádlottak lakhelyének listáját ld. VASS (1985b: 555).

³ A magyar viszonyokra adaptálva erről Tóth G. Péter ír a boszorkányság megváltozásával kapcsolatban a Hódoltság specifikus változásai révén. TÓTH G. (2011: 670–695).

⁴ A hagyományos közösségek konfliktusaival kapcsolatban Keith Thomas és Allan Macfarlane munkáit lehet úttörőnek nevezni (THOMAS (1971:passim). Vö. BARRY (1996: 1–45), MACFARLANE (1999: passim). Vö. SHARPE (2006c: 687–688). A magyar helyzetet jól kontextualizálja Kristóf Ildikó (KRISTÓF (1990: 438–466), (2017: 17–89)). Klaniczay Gábor vetette fel, hogy a kisvárosi boszorkányperek összekötésben lehetnek a 18. századtól meginduló településfejlődésekkel, a hagyományos közösségek válságba kerülése révén. ld. KLANICZAY (1987a: 201–208).

⁵ Vö. BEHRINGER (1997: passim).

⁶ Vö. KOVÁTS (1985: 107–163).

jelenség azonban a nagyobb boszorkányüldözéssel érintett városokban is a bábák rivalizálásához és a beteg-gyógyító viszony konfliktusosságához vezetett, ami könnyen torkollott vádaskodásba. Véleményem szerint jól látható, hogy a bábák konszolidált anyagi megélhetéssel rendelkeztek, mégis nagy üldözésben elítélt vádlottak között legalább hat gyógyítót lehet azonosítani, akiknek az ellentmondásos helyzete igencsak hozzájárult a perek elindulásához.⁷

Kutatásaim alapján a közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszer krízise mutatható be a legvilágosabban. A városi társadalom problémái és a városi vezetők között feszülő politikai ellentétek a különböző tisztségek összefonódása miatt az összes városi intézményre kihatnak. Podhradszky és Miller viszonya igen erősen befolyásolta a boszorkánypereket, hiszen Miller nem követte a főbíró kérését, hogy Rósa ügyét a lehető legjobban titkolják el. A nemzetközi irodalomból érdemes ehhez felidézni a gyenge bírósági szabályozásra vonatkozó elméletet, miszerint a nem megfelelő felsőbbbírósági kontroll a boszorkányperek elharapódzásával járhatnak. Így a német fejedelemségekben, ahol a felsőbb bíróság gyakrabban bírálta felül az elsőfokú bíróságok túlzott döntéseit, ott kisebb mértékben alakultak ki pánikok. Egyértelmű párhuzam fedezhető fel a szegedi kancelláriai vizsgálat erőtlensége és a megfigyelhető nemzetközi tendenciák között. Hasonlóan szabályozási kérdések merülnek fel a testi bántalmazással járó eljárási cselekményekkel (tortúra) kapcsolatban, hiszen a külföldi példák alapján is az látszik, hogy ezek szigorúbb és következetesebb szabályozása esetén alacsonyabb számú beismerő vallomással járnak az üldözések. Erre utal az az eltérés a szegedi eljárások esetében, hogy a második üldözési szakaszban (1729-1744) a fokozottan alkalmazott tortúra ellenére sem szaporodnak el ismét a beismerő vallomások, és a halálos ítéletek.

A város intézményi problémái között utoljára az állam és egyház szerepét kell kiemelni. Ez azért különösen izgalmas, mert a kancelláriai vizsgálat kudarca rámutat a várospolitikai hiányosságaira és a személyi függőségekben rejlő kockázatokra. Hasonló jelenséget lehet látni az egyház esetében is, hiszen Nádasdy csanádi püspök szintén erőtlen a szabályozatlanság miatt. Éppen ezért figyelhető meg, hogy a piaristák is szerepet vállalhatnak az eljárások lefolytatásában. A boszorkányperek polarizálódása azonban lokális és országos (országgyűlés) szinten is megvalósul. Túlzás lenne azt állítani, hogy a német példákhoz hasonlóan a boszorkánypereket politikai célokra használják fel, de Rósa esetében annyi feltételezhető, hogy a városi vezetés élvezte ennek politikai kihatásait.

⁷ A népi orvoslás korabeli társadalmi szerepét és viszonyát az egyházi és a professzionális gyógyítással jól mutatja be KIS-HALAS (2020: passim). A boszorkányperek és a közgyógyítás viszonyával kapcsolatban összefoglalóan ld. R. VÁRKONYI (1990:384–428). A bábák és a boszorkányperek viszonyával kapcsolatban ld. KRÁSZ (2004: 604–630). A gyógyításból kialakuló boszorkányperek dinamikájával kapcsolatban vö. KLANIZCZAY.(2017: 111–159), (2011: 695–712). A bábák közti rivalizálásának oka egyrészt a piaci viszonyok másrészt a rontás vádjának kiszolgáltatottsága. Vö. KRISTÓF (1990: 438–466).

Források

A szegedi boszorkánypererek forrásai egészen unikális forráskörnyezetet teremtettek ahhoz, hogy ezt a történeti eseményt megismerjük. A perek késői mivolta járult hozzá ahhoz, hogy egy olyan adminisztrációs környezetben foglalták írásba az eljárások eseményeit, amelyben már egy szélesebb írásbeliség jellemző, így a korai boszorkánypererekhez képest egy sokkal részletesebb írásos hagyaték maradhatott fenn.

Azonban a korabeli eseményekhez képest is igen meglepő, hogy ennek a rövid időszaknak a története milyen módon bástyázható körbe releváns iratokkal. Különösen ritka eset az, hogy egy büntetőeljárás iratainak létrejöttéről ilyen pontos képet kapjunk. Mind a nagyszámú tanúvallomás és önvallomás a nyomozás és vizsgálat időszakában, mind a bizonyítási eljárások változatossága (vízpróba, szemle, stigmajegyzék összeállítása), mind pedig a párhuzamos, összefüggő pertestek lehetővé tették azt, hogy a kialakult szövegekről egy filológiailag pontos képet kaphassunk. Legkülönlegesebb azonban feltétlenül a kancelláriai vizsgálat iratanyagának létrejötte, amely épp azt a kontrasztot képes megteremteni, amely egy átlagos büntetőper kötöttsége és egy elvi tökéletes per között van. Egy reális jogi scenárióban az eljáró bíróság nem képes idealizálni a bíróság anyagát. Amennyiben a bíróság eltekint a korabeli szokásjog által támasztott követelménytől, amely szerint a jegyzőkönyv a benne szereplő időpontban, helyen és személyek jelenlétében készült, az eljárási cselekmény során történeteket tartalmazza, akkor egy olyan anyagot hoz létre, amely bár a realitáshoz kevésbé áll közel, de megfelel az elvi szempontoknak. Ilyen például az eljárás lépéseinek kötött sorrendje: az önvallomás és a tanúvallomások megelőzik a nyomozást lezáró esetleírást, a vádemelést követi a perfelvétel, a tortúrát elrendelő közbenszóló ítélet pedig csak ez után születet. A „*nagy szegedi boszorkányper*” esetében úgy tűnik, hogy ez a sorrendiség akkor jöhet létre, ha több külön büntetőügynek tekintjük. Amennyiben azt egy közös monstre büntetőeljárásnak tekintenénk, az eljárási cselekmények nem állíthatóak megfelelő sorrendbe. Egyrészt a bíróság fizikai kapacitását tekintve sem alkalmas ekkora méretű büntetőper lefolytatására, másrészt a vádaskodások miatt olyan kusza viszonyok alakulnak ki, és nem rögzített módon indulnak az eljárások, hogy az a formális idealizált per, ami végül a kancellária számára megjelenik, értelemszerűen nem tükrözheti az eljárások realitását.

Elmondható tehát, hogy a szegedi boszorkánypererek büntetőjogi iratai egy olyan forráskörnyezetet teremtenek, amely nem jöhetett volna létre egy normál eljárás keretein belül. A bíróság tagjai, a vádat képviselő ügyészek és értelemszerűen a két jegyző egy olyan iratanyagot hozott létre, amely egy idealizált boszorkányper bemutatására különösen alkalmas, de nem tükrözi a magyar boszorkánypererek valóságát.

Végül a források elemzésének szerteágazó lehetőségei közül ki kell emelni a szokásjogi jogképződés bemutatásának lehetőségét. A szegedi iratanyag sűrűsége révén be tudtam mutatni, hogy jelenik meg egy bíróság gyakorlatában egy nem túl kiformált bűncselekmény, miképp épül fel ennek jogi tartalma a tanúvallomások során. Ezután tudtam követni az önvallomásokban, a perfelvételekben és az ítéletekben ennek átalakulását. Ezt követően a szabályozó – kancellária – belépésével ennek korlátozását. És végül látható konszolidált használatát a nagy üldözést követő időszakban.

Hipotézisek igazolása

(1) A szegedi boszorkányperek iratainak forrástani rendezése révén számos eredményre jutottam. Sikerült az események makro és mikroszintű szakaszolása, amely összhangba került az iratanyaggal. Mindez azért történhetett, mert a lokális bírósági anyagon kívül rendelkezésre álltak párhuzamos – részben módosított – anyagok, illetve *extrajudikális* források. Mindezek alapján rendszereztem a szegedi eljárások iratait. A *judikális*, *extrajudikális* és *parajudikális* osztályozásban helyeztem el a feltárt iratokat.

(2) A nagy üldözés eseményeit bemutató mikrotörténeti elemzésben szakaszoltam az eseményeket, már-már napi szinten pontosan az keltezve az egyes történeseket. Erre jó példa az 1728. június 14-ét követő események leírása, illetve Rósa Dániel és Kökényné történetének, és vádaskodásának elemzése.

(3) A dolgozat 7. és 8. fejezetében szereplő elemzésben kimutattam, hogy a különböző típusú és különböző időben keletkezett iratok különböző boszorkányság-fogalmat tartalmaznak. Míg a tanúvallomásokon a népi ördöggépzetek domináltak, addig – az eddigi kutatásoknak megfelelően – a feltételezhetően tortúra alatt tett önvallomásokban volt fellelhető az ördöggépzetek legszélesebb spektruma. Meglepő módon azonban ezt követően az ügyészi vádban és az ítéletben ezeknek a demonológikus tartalmaknak a mennyisége csökken. Azt is megfigyeltem, hogy a szegedi boszorkányüldözés különböző korszakaiban ezek a fogalmak változtak, és a színes ördöggépzetek a jogforrások és a tortúra kiterjedt használata ellenére is, csak az 1728. június 20. és július 10. között keletkezett önvallomások esetén érték el ezt a szintet.

(4) Az iratokban használt hivatkozások alapján kimutattam, hogy igen széles körben hivatkoztak különböző hazai és külföldi jogforrásokat és jogi szakkönyveket a perekben. Ez magasabb szintet ér el, mint általában más bűncselekmények esetén. Az alkalmazásuk azonban a gyakorlatban eltért a hivatkozásoktól, és használatban leginkább a Carpzov-féle *Practica Nova*, a *Praxis Criminalis* és Kitionich *Directio Methodica*-ja volt. Azonban ezeket is számos esetben elnyomta a szokásjog ld. vízpróba.

(5) A boszorkánypereket befolyásoló társadalmi alrendszerek közül főleg az egészségüggyel és igazságszolgáltatással kapcsolatos intézmények és társadalmi funkciók válságát figyeltem meg.

(6) A vádaskodás és a perek tömegessé válásának vizsgálata során bebizonyosodott, hogy a nagy üldözés esetében a tanúvallomások és az önvallomások kiterjedt névjegyzékei jelentették a továbblépési pontot a bíróság számára. Emögött azonosítottam megromlott családi viszonyokat (ld. Végh István vádjai saját felesége ellen), és igazoltam a felfelé vádaskodás jelenségét.

(7) A kancelláriai vizsgálat elemzésével bemutattam a város és a kancelláriai közötti iratváltást, amelynek mikroelemzése rávilágított Podhradszky György meghatározó szerepére és a kancelláriai vizsgálatok szabályozatlanságára.

(8) A nagy üldözés hatásának vizsgálata rávilágított, hogy a monstre perek igen jelentős nemzetközi visszhanggal rendelkeznek, és ez még a 19. századi tudományos irodalomban is meghatározó szerepet játszott. A kutatás kimutatta, hogy a városban a perek ideje alatt jogi ellátó értelmiség miképpen építette be később is a praxisába a boszorkányperekkel kapcsolatos tapasztalatait praxisuk során.

(9) Számos boszorkányságot illető elmélet esetében tudtam bizonyítani annak adaptálhatóságát. Kiemelhetőek például a közgyógyítási viszonyokra kidolgozott elméletek.

Irodalomjegyzék:

BARRY, Jonathan

1996 – Introduction: Keith Thomas and the Problem of Witchcraft. In: *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in Culture and Belief*. Szerk. Jonathan Barry – Marianne Hester – Gareth Roberts. Cambridge University Press, Cambridge. 1–45.

BEHRINGER, Wolfgang

1997 – *Witchcraft Prosecutions in Bavaria: Popular Magic, Religious Zealotry and Reason of State in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

HAJDU, Lajos

1985 – *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Magvető Kiadó, Budapest.

KLANICZAY, Gábor

1986 – Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVIII. században. *Ethnographia* 97/1986. 1. 257–295.

1987a – A boszorkányvád szociológiája a 18. századi falvakban és mezővárosokban. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Hajnal István Kör, Salgótarján. 201–208.

2017 – A gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben. In: Klaniczay Gábor–Pócs Éva Szerk. *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi, Budapest. 263–306.

2017 – Healers in Hungarian Witch Trials. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva Szerk. *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 111-159.

KÖVÉR, György

2011 – *A tisztaeszélári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.

KRISTÓF, Ildikó

1990 – Boszorkányok, „Orvos asszonyok” és „Parázna személyek” a XVI–XVIII. századi Debrecenben. *Ethnographia* 51/1990. 3–4. 438–466.

- 1998 – „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*. Ethnica, Debrecen.
- KRÁSZ, Lilla
2004 – „Janus-arcú” nők „Janus-arcú” hivatásban? Falusi bábák a 18. századi hivatali akták tükrében. In: *Áldás, átok, csoda és boszorkányság. Vallásnéptudományi fogalmak tudományos megközelítésben*. Szerk. Pócs Éva. Balassi Kiadó, Budapest. (Tanulmányok a transzcendensről, IV). 604–630
- KIS-HALAS, Judit
2020 – *Boszorkányok, gyógyítók és a gyűdi Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon*. Balassi, Budapest.
- KOVÁTS, Zoltán
1985 – Népesedési viszonyok. In: *Szeged története II*. Szerk. Farkas József. Somogyi Könyvtár, Szeged. 107–163.
- MACFARLANE, Alan
1999 – *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. Routledge, London.
- TÓTH, G. Péter
2011 – Boszorkányos hagyaték. A magyarországi boszorkánypercek feltárásának kutatástörténete a kezdetektől napjainkig. In: *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Szerk. Vargyas Lajos. PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–L’Harmattan Kiadó, Pécs–Budapest. 635–695.
2020 – *Boszorkánypánik és babonatéboly*. Balassi, Budapest.
- R. VÁRKONYI, Ágnes
1990 – Közgyógyítás és boszorkányhit. Mária Terézia boszorkányperceket beszüntető rendeleteinek újragondolásához. *Ethnographia* 101/1990. 3–4. 384–428.
- VASS, Előd
1985a – A szabad királyi jogállás visszaszerzése és érvényesítése. In: *Szeged története*. II. Szerk. Farkas József. Somogyi Könyvtár, Szeged. 83–107.
1985b – A város önkormányzata és gazdálkodása. In: *Szeged története*. II. Szerk. Farkas József. Somogyi Könyvtár, Szeged. 517–587.